

पंचमः पाठः

अभ्यास वशां नमः

1 प्रस्तुत पाठ के अंश व्यास रचित महाभारत के भीष्म पर्व से वर्णित है, कौरव एवं पाण्डवों के युद्ध से पूर्व अर्जुन के मोहग्रस्त हो जाने पर भगवान श्री कृष्ण उपदेश देते हैं। इन्हीं उपदेशों के संग्रह को श्रीमद्भगवद्गीता के नाम से जाना जाता है, गीता संसार के बन्धनों से मुक्ति दिलाने का एक सक्रिय साधन है।

प्रस्तुत पुस्तक में अभ्यासवशां मनः नामक पाठ में मन को चंचल एवं हठी कहा गया है। इसे अभ्यास एवं वैराग्य की भावनाओं से वश में किया जा सकता है।

अर्जुन के पूछे जाने पर श्रीकृष्ण कहते हैं कि रजो गुण से उत्पन्न हुआ कर्म, क्रोध, लोभ, मोह मानव पाप कर्मों की ओर आकृष्ट करता है। विषयों में आसक्ति से मनुष्य में कामना उत्पन्न होती है। क्रोध के वशीभूत होने पर मोह हो जाता है, मोह से स्मृति विभ्रम होता है, स्मृति में भ्रम के उत्पन्न होते ही बुद्धि नष्ट हो जाती है। मनुष्य बुद्धि के न रहने पर अकार्य को करते हुए विनाश को प्राप्त करता है।

अतः मन को वश में रखना नितान्त आवश्यक है, किन्तु मन चंचल है। इसे वश वश में कना वायु को पकड़ने से भी दुष्कर है। किन्तु अभ्यास और वैराग्य की भावना से मन को वश में किया जा सकता है।

2 एकपदेन प्रश्नानाम उत्तरम दीयताम

- (i) कः पापं चरति ?
- (ii) रजोगुणात् कः उदभवति ?
- (iii) कामात् कः अभिजायते ?
- (iv) कामः कस्मात् संजायते ?
- (v) केषु आसक्तिः न कर्तव्यम् ?
- (vi) क्रोधात् कः भवति ?
- (vii) सम्मोहात् कः भवति ?
- (viii) नरः कस्मात् प्रणश्यति ?
- (ix) कः ज्ञान विज्ञान नाशकः ?
- (x) चंचलः किम् अस्ति ?
- (xi) मनसः निग्रहः कस्य इव दुष्करः ?
- (xii) मनः अस्य पदस्य एकं विशेषणं लिखत ?

3. सन्धिच्छेदं कुरुतः:-

(1) तस्याहम (2) ध्येन (3) शक्नोतिहैन (4) वायोरिन

(5) अनिच्छन्नपि (6) प्रयुक्तोयं (7) बलादिव

4. रेखांकित पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुतः:-

(i) मनुष्यः कामेन प्रयुक्तः एव पापस्य आचरणं करोति ।

(ii) यः कामस्य वेगं जीवेने सहते सः एव सुखी

(iii) मनसः निग्रहः वायोः इव कठिनः।

(iv) कामः ज्ञान विज्ञानस्य नाशं करोति।

(v) पुंस विषयान् ध्यायतः तेषु संगः उपजायते।

(vi) कामस्य नाशाय इन्द्रियाणि वशे करणीयानि ।

5. श्लोकात् समुचितं पदं चित्वा अन्वये रिक्तस्थानानि पूरयतः:-

(क) हे कृष्ण मनः हि बलवद् दृढं....। अहं तस्य निग्रहं.....इव दुष्करम् ।

(ख)ध्यायतः पंसः तेषु.....उपजायते, संजात्संजायते,कोधः
अभिजायते।

6. एकवाक्येन उत्तरतः।

- (i) पुरुषः कथं पापं चरति ?
- (ii) कामः कीदृशः भवति ?
- (iii) कीदृशः मनुष्यः सुखी भवेत ?
- (iv) मनसः निग्रहं कस्य इव दुष्करं भवति ?
- (v) अर्जुनः मनसः निग्रहं कथं कठिनं मन्यते ?

7. शब्दार्थ मेलनं क्रियताम्

- (i) विद्धि ----- अर्हति
- (ii) मन्ये ----- करोति
- (iii) प्रजहि ----- वशीक्रियते
- (iv) शवनोति ----- जानीहि
- (v) प्रणश्यति ----- उद्भवति

(vi) संजायते ----- विनाशाय

(vii) चरति ----- अबगच्छामि

8. प्रमुखश्लोकानाम् अन्वया :

(क) चंचलं हि - सुदुष्करम्

अन्वयः - कृष्ण ! मनः हि चंचलं प्रमाथि बलवद्

दृढम् अहं तस्य निग्रहं वायोः इव दुष्करं मन्ये ।

(ख) असंशयं गृह्यते ।

अन्वयः महाबाहो ! कौन्तेय ! असंशयं मनः

दुर्निग्रहं चलम् तु अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते "

प्रश्नाः -----

प्रश्नः 1 अधोलिखितं संवादं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखतः

संगीता - (पठित्वा) वेदाः, उपनिषदः, रामायणम् , महाभारतम्

पुराणानि, कथमत्र गीता तु न दृश्यते ।

रविः - अयि गीता तु महाभारतस्य एव अंशः

संगीता - महाभारते तु कौरवपाण्डवानां युद्धं वर्णितम् ।

रवि - मुग्धे ! किं न जानासि तस्मिन् एव युद्धकाले

श्री कृष्णः मोहग्रस्तम् अर्जुनम् यत् उपदिशत्

तदेव गीतायां निबद्धम् ।

1. एकपदेन उत्तरत - $1/2 \times 2 = 1$

(i) गीता कस्य अंशः ?

(ii) गीतायां किं वर्णितम्

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत :- $1 \times 2 = 2$

(i) श्रीकृष्णस्य उपदेशः कस्याम् निबद्धः ?

(ii) अभ्यासवशगं मनः इति पाठे कस्मात् ग्रन्थात् श्लोकाः उद्धृता ?

3. (i) 'मोहग्रस्तम् अर्जुनम्' अनयोः पदयोः किम् विशेषण पदम् ? 1

(ii) 'गीतायाम् अस्मिन् पदे का विभक्ति ? 1

प्रश्नः 2 क्रोधाद भक्ति संमोहः सम्मोहात्स्यमृतिविभ्रमः

स्मृतिभ्रंशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

1. एकपदेन उत्तरतः :-

(i) संमोहः कस्यात् भवति ?

(ii) स्मृतिविभ्रमः कथं भवति ?

2 एकवाक्येन उत्तरत :- 2

बुद्धिनाशात् किं भवति ।

3 (i) 'प्रणश्यति' इत्यस्मिन् पदे का मूलधातुः अस्ति ? 1

(ii) ' भवति' क्रियायाः कर्ता कः ?

प्रश्नः 3 शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीर विमोक्षणात्

कामक्रोधोद्भवं वेगं, स युक्तः स सुखी नरः ।

1. एक पदेन उत्तरतः

(क) कामक्रोधाभ्याम् उद्भवं वेगं कस्मात् पूर्वं सहेत ?

(ख) युक्तः नरः कीदृशः भवति ?

(ग) कः सुखी भवति ?

(घ) काभ्याम् उद्भवं वेगं मृत्योः पूर्वं सहेत ?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरतः

कीदृशः नरः युक्तः भवति ?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत ---

(क) 'पूर्व' इत्यर्थे किं पदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(ख) 'दुखी' पदस्य विलोमपदं चित्वा लिखत ।

(ग) ' योगी' इति पदस्य समानार्थकं पदं लिखत ।

(घ) 'शक्नोति' क्रियायाः कर्ता कः ?

प्रश्नः 4 चंचलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निगेहु मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।

1. एकपदेन उत्तरत -----

(i) मनसः विग्रहं कस्य इव सुदुष्करम् ?

(ii) 'तस्य' इति सर्वनाम् कस्मै प्रयुक्तम् ?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरतः

1

(i) मनः कीदृशम् अस्ति ?

3. (i) मनः अस्मिन् पदे का विभक्तिः अस्ति ?

(ii) अस्मिन् श्लोके 'प्रमाथि' इति पदम् कस्य पदस्य विशेषणम् अस्ति ?

1. उत्तराणि:-

(I) एकपदेन उत्तरतः:-

महाभारतस्य ।

उपदेशम् ।

2. पूर्णवाक्येन उत्तरतः:-

(i) श्रीकृष्णस्य उपदेशः गीतायाम् निबद्ध अस्ति ।

(ii) अभ्यासवशगं मनः पाठस्य श्लोकाः गीतायाः उद्धृतः सन्ति ।

(2) क्रोधात्प्रणश्यति ।

(I) एकपदेन उत्तरतः:-

(i) क्रोधात् ।

(iii) सम्मोहात्

(II) पूर्णवाक्येन उत्तरतः -

(i) बुद्धिनाशात् नाशं भवति ।

(i) नश- धातु भवति ।

(ii) क्रोधः

3. शक्नोतिहैव.....सुखी नरः

I. एकपदेन उत्तरतः:-

(i) शरीरविभोक्षणात्

(ii) सुखी

(iii) युक्तः

(iv) कामक्रोधाभ्याम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरतः:-

यः नरः शरीरविभोक्षणात् प्राक् कामक्रोधद्वयं वेगं सहते सः युक्तः भवति ।

III. निर्देशानुसारम् उत्तरतः-

(क) प्राक

(ख) सुखी

(ग) युक्तः

(घ) नरः

4. एकपदेन उत्तरतः

(i) वायोः

(ii) मनसे

II. पूर्णवाक्येन उत्तरतः-

(i) मनः चंचलः बलवददृढं प्रमाथि च अस्ति ।

III. (i) प्रथमा

(ii) मनसः

अध्ययन - सामग्री

दशमः पाठः- सुस्वागतं भोः ! अरुणाचलेस्मिन् (हे (अतिथि) इस अरुणाचल प्रदेश में
आपका स्वागत है ।

पाठ का सार:- पाठेस्मिन् नाटकरूपेण अरुणाचल-प्रदेशस्य वर्णनं कृतम् । अरुणस्य अर्थात्
सूर्यस्य प्रकाशः सर्वप्रथमं इमं प्रदेशं स्पृशति । तस्मादेवायं अरुणाचलप्रदेशः ।
अस्मिन् प्रदेशे पंचाशदाधिकाः नद्यः प्रवहन्ति । विपुला चाऽत्र वन सम्पदा । वनौषधानां अत्र
भण्डारः । अस्य प्रदेशस्य राजधानी ईटानगरम् । कृषिः शिल्पकला वनसम्पदा चैव
अत्रत्यजनजातीनां प्रमुखानि आजीविका साधनानि ।

ओरिया मोपनि - साङ्केन - लोसरदयः अत्रत्याः प्रमुखोत्सवाः । मिथुनश्च गोसदृशः एकः
विशिष्टः राजपशुः ।

अरुणाचलप्रदेशे दर्शनीयानि ऐतिहासिक स्थलानि अपि सन्ति । अत्रास्ति दिवाड.गा उपत्यका
मझडले स्थितं भीष्मकनगरदुर्गम् । अत्रैवास्ति तवाड.ग- गोमा इति प्रसिद्धः बौद्धमठः । अपरं
च परशुराम कुण्ड, मालिनीनाथमन्दिर, भालुकपोड.गम् उपक्षेत्रे, विजयनगरस्तूपः

शिवलिङ्गगुहा, आकाशगिङ्गगादीनि अन्यानि दर्शनीय स्थानानि एवं प्रदेशोऽयं रमणीयः

स्वर्गः एव ।

हिन्दी सारः - इस पाठ में नाटक के माध्यम से अरुणाचल प्रदेश का वर्णन है। अरुण अर्थात् सूर्य का प्रकाश सर्वप्रथम इस प्रदेश में पड़ता है, इसलिए इसे अरुणाचल प्रदेश कहते हैं । इस प्रदेश में 50 से अधिक नदियां बहती हैं । यहां वन सम्पत्ति विशाल मात्रा में है । यहां वनौषधियों का भण्डार है । इस प्रदेश की राजधानी ईटानगर है । यहां की जनजातियों की आजीविका के प्रमुख साधन कृषि-शिल्पकला व वन - सम्पदाएं हैं । ओरिया मोपीन साइ.केन, लोसर आदि यहां के प्रमुख उत्सव हैं । गाय के समान दिखने वाला मिथुन पशु यहां का राजपशु है ।

अरुणाचल प्रदेश में अनेक दर्शनीय ऐतिहासिक स्थल भी हैं । दिवाङ्ग उपत्यका जिले में भीष्मनगर दुर्ग है । प्रसिद्ध बौद्धमठ तवाङ्ग.गोम्पा भी अरुणाचल में है । इसके अतिरिक्त परशुराम कुण्ड, मालिनीनाथ मन्दिर, भलुकपोङ्ग उपक्षेत्र, विजयनगर स्तूप, शिवलिङ्गगुहा, आकाशगंगा आदि अन्य दर्शनीय स्थान हैं । समग्र रूप में यह प्रदेश धरती पर स्वर्ग ही है ।

अभ्यास - प्रश्न

प्रश्न: 1 अधोलिखितम् नाट्यांशान् पठित्वा निर्देशानुसारं प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) हिमांशुः अहं चिन्तयामि यत् 'अरुणः' तु सूर्यस्य पर्यायः । अस्य प्रकाशः सर्वप्रथम् इमं प्रदेशं स्पृशति । अतः अरुणस्य प्रदेशः अरुणाचलः ।

पर्यटनाधिकारी शोभनम् । उचितम् उक्तम् । हिमाद्रि तुङ्गश्रीङ्गैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः इयम् । अतः अस्मिन् प्रदेशे पञ्चाशदाधिकाः नद्यः प्रवहन्ति । विपुला चाऽत्र वन सम्पदा । वनौषधानां तु अयं स्त्रोतः एव । पुष्पाणां समृद्धिः सुगन्धिः च मनोहरः । सर्वत्र हरीतिमा । शुद्धपयाविरणेन युक्तस्य अस्य प्रदेशस्य केवलं प्रकृतिः एव न विविधा मनोहरा च प्रत्युत संस्कृतिः अपि ।

(i) एकपदेन उत्तरत-

(क) 'अरुणः' कस्य पर्यायः ?

(ख) वनौषधानां स्त्रोतः कः ?

(ii) एकवाक्येन उत्तरत -

(क) अस्य प्रदेशस्य नाम अरुणाचलः कथं जातम् ?

(ख) अरुणाचलस्य काः प्रमुखाः विशेषताः ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत -

(क) ' विपुला च अत्र वन सम्पदा' अत्र विशेषण पदं किम् ?

(ख) 'अस्मिन' इत्यत्र विभक्ति वचनं च लिखत ।

उत्तराणि-

(i) (क) सूर्यस्य (ख) अरुणाचलः

(ii) (क) अरुणस्य अर्थात् सूर्यस्य प्रकाशः सर्वप्रथमं इमं प्रदेशं स्पृशति अस्मात् एव अस्य

प्रदेशस्य नाम अरुणाचलः जातः ।

(ख) अस्मिन प्रदेशे पंचाशदधिकाः नद्यः विपुला वन सम्पदा, वनौषधानां भण्डारः पुष्पानां

समृद्धिः शुद्धपर्यावरणम् विविधा मनोहराः च संस्कृतिः च सन्ति ।

(iii) (क) विपुला (ख) सप्तमी, एकवचनम् ।

(ख) पर्यटनाधिकारी - अत्र अनेके प्रमुखोत्सवाः वाड.पो जनजातीनां प्रमुखं पर्व 'ओरिया' इति अस्ति । अपि कृषि पर्व अस्ति । देवानामपि देवः मोपनं इति कथ्यते । 'होली' सदृशम् एव पर्वइदम् अप्रैल इति मासे मन्यते । ओणम् पर्व समं साडकेन एकम् अन्यत पर्व अस्ति । लामा सम्प्रदायस्य लोसर इति प्रमुखं पर्व अपि फरवरी इति मासे सम्पद्यते ।

हिमांशु- अस्माभिः 'मिथुन' इति विषये अपि किञ्चित् श्रुतम् ।

पर्यटनाधिकारी- 'मिथुनः' गोमहिषसदृशः एक विशिष्टः राजपशुः अस्ति ।

(i) एकपदेन उत्तरत-

(क) मिथुनः कीदृशः पशुः अस्ति ?

(ख) वाड.चो जनजातीनां प्रमुखं पर्व किम् अस्ति ?

(ii) एकवाक्येन उत्तरत-

(क) मोपीन पर्वाणि जनाः किं कुर्वन्ति ?

(ख) ओरिया पर्वणि किं किं क्रियते ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत -

(क) 'प्रमुखोत्सवः' इत्यत्र सन्धिच्छेदं कुरुत ।

(ख) अस्माभिः इत्यत्र विभक्तिं वचनं च लिखत ।

उत्तराणि -

- (i) (क) गोमहिषसदृशः (ख) ओरिया
- (ii) (क) मोपीन पर्वणि जनाः परस्परं मुखे कपोले च शालिचूर्णं लिम्पन्ति ।
(ख) ओरिया पर्वणि कृषिभूमि पूजनं सेतुनिर्माणं च सामाजिकं कार्यं क्रियते ।
- (iii) (क) प्रमख + उत्सवः (ख) तृतीया बहुवचनम्

(ग) शोभा - वयम् अत्रत्यानाम् ऐतिहासिक स्थलानां विषये ज्ञातुमिच्छामः

पर्यटनाधिकारी - मया पूर्वम् एवं उक्तं यत् अस्य प्रदेशस्य दर्शनीयस्थलानां दर्शनाय
विशेषः प्रबन्धः अपि अस्ति । अधुना तु वयम् अनेन प्रक्षेपक यन्त्रेण केषांचित् स्थलानां
प्ररियचयः प्राप्स्यामः प्रश्यत एतत् चित्रम् ।

राजीवः किम् एतत् कस्याचित् दुर्गस्य चित्रम् ?

पर्यटनाधिकारी - आम् एतत् दिवांग उपत्यकान्मण्डले स्थितं भीष्मकनगरदुर्गम् । अस्य
अवशेषाः तु आर्यकला-संस्कृति समादः परिचायकाः ।

(i) एकपदेन उत्तरत -

(क) शोभा केषां विषये ज्ञातुमिच्छति ?

(ख) अत्र कस्य दुर्गस्य चित्रं वर्णितम् ?

(ii) एकवाक्येन उत्तरत -

(क) छात्राः केषां विषये ज्ञातुम् इच्छन्ति ?

(ख) भीष्मकनगर दुर्गस्य अवशेषाः कस्य परिचायकाः ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरम् -

(क) 'अत्रत्यानाम्' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(ख) उक्तम् इत्यत्र धातुं प्रत्ययं च लिखत् ?

उत्तराणि -

(i) (क) ऐतिहासिकस्थलानाम् (ख) भीष्मकनगर दुर्गस्य

(ii) (क) छात्रा अरुणाचल प्रदेशे स्थितिनाम् यऐतिहासिक स्थालानां विषये ज्ञातुम्
इच्छन्ति ।

(ख) भीष्मकनगर दुर्गस्य अवशेषाः आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः

(iii) (क) अरुणाचल प्रदेशाय (ख) वच् , क्त

प्रश्न 2 रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत -

(i) हिमाद्रितुंगशृंगैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः इयम् ।

(ii) ईटानगरं अस्य प्रदेशस्य राजधानी ।

(iii) जनाः परस्परं मुखे कपोले च शालिचूर्णं लिम्पन्ति ।

(iv) पंचशातानां बौद्धभिक्षुणां निवासयोग्या स्थिती इयम् ।

(v) अरुणः सूर्यस्य पर्यायः ।

(vi) देवानां देवः मोपीन इति कथ्यते ।

(vii) अरुणाचलस्य राजपशुः मिथुनः अस्ति ।

(viii) वांगचो जनजातिनां प्रमुखं पर्व 'ओरिया' इति अस्ति ।

(ix) परशुरामकुण्डं लोहितनद्याः उद्गमस्थलं इति मन्यते ।

उत्तराणि - (i) कैः (ii) का (iii) के (iv) कति (v) कस्य (vi) केषां (vii) कः (viii)
कासां (ix) किम्

प्रश्न 3 अधोलिखितस्य श्लोकस्य अन्वये रिक्तस्थानानि पूरयत -

यः सप्तराज्येषु विभासमानः

तरंगिणी यत्र च लोहिताख्या ।

'ईटा' हि यस्यास्ति पुरी प्रधाना

सुस्वागतं भो : अरुणाचलोस्मिन् ॥

अन्वयः - भोः : अस्मिन् (i), यः सप्तराज्येषु

(iii) यत्र च (iii) तरंगिणी, यस्य हि ईटा

(iv)पुरी अस्ति, सुस्वागतं ।

उत्तरम् - (i) अरुणाचले (ii) विभासमानः (iii) लोहिताख्या (iv) प्रधाना

प्रश्न 4 उचित मेलनं कुरुत -

(क) मालिनीनाथ मन्दिरम्

ईटानगरम्

(ख) ईटानगरदुर्गम्

मियाव गोलकम्

(ग) विजयनगरस्तूपः

आलेंग मार्गः

(घ) शिवलिंगगुहा

पश्चिमी सियांगमण्डलम्

(ङ.) आकाशीगंगा

सुम्बसिरीमण्डलम्

उत्तराणि -

(क) मालिनीनाथ मन्दिरम्

पश्चिमीसियांगमण्डलम्

(ख) ईटानगरदुर्गम्

ईटानगरम्

(ग) विजयनगरस्तूपः

मियाब गोलकम्

(घ) शिवलिंगगुहा

सुम्बसिरीमण्डलम्

(ङ.) आकाशीगंगा

अलौंगमार्गः

षष्ठः पाठः

साधुवृत्तिं समाचरेत्

पापठसारांशः :-

पाठोऽयं विद्वदवरेण्यस्य श्री जीवानन्द विद्यासागर महाभागस्य 'संस्कृत-शिक्षा-मंजरी' इति पुस्तकात् संगृहीतः । पाठेस्मिन् आचार्यः छात्राणां समक्षे 'साधुवृत्तिं समाचरेत्' इतीमां कथां श्रवयति, कर्मपुरनगरस्य एका प्रधन्नभाग्यः नामा कुमारः बाल्येकाले दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौरकर्मणि संलग्नः जातः कइदाचित् तौ नतोन्नते मार्गे क्रीडतः बालकान् दृष्ट्वा वदतः - भोः कथं गर्तयुक्ते मार्गे क्रीडम ? एकः बालकः उत्तरम् अददात् यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ चौर्यकर्मरूपं कुपये प्रवृत्तौ ? इति श्रुत्वा प्रधन्नभाग्यः समुपजात विवेकः स्वमित्रः अपि चौरकर्म त्यक्तुं प्रेरयति दुष्टबुद्धिः तस्य वचनं तिरस्कृत्य यथेष्टं गच्छति, प्रधन्नभाग्यस्तु गृहमागत्य कृषिकार्यं कुर्वन् महता परिश्रमेण प्रभूतं धनम् अर्जितवान् ।

एकदा दुष्टबुद्धिः प्रधन्नभाग्यस्यैव गृहे रात्रौ चर्यार्थम् प्रविष्टः तस्य स्वप्नवार्तां श्रुत्वा स्वर्णकलशहरणार्थं क्षेत्रे अगच्छत् । कलशस्थितसर्पेण स्वमित्रं मारयितुं यदा दुष्टबुद्धिः कलशं प्रधन्नभाग्यस्य गृहे प्रक्षिप्तवान् तदैव सर्पः कलशाद् बहिरागत्य दुष्टबुद्धिमेव अदंशत् । दैववशाद् प्रधन्नभाग्यः तत्सर्वमेव धने प्राप्तवान् ।

हिंदी सार :- मूल रूप में यह पाठ श्री जीवानंद विद्यासागर रचित संस्कृत शिक्षा मंजरी नामक पुस्तक से लिया गया है । इस पाठ में आचार्य छात्रों को सदाचरण कहानी सुनाता है । कर्मपुर राज्य में प्रधन्नभाग्य नाम का कुमार बचपन में ही दुष्ट बुद्धि नाम के चोर के साथ चोरी करने लगा । एक बार दोनों ने रास्ते में ऊंचे नीचे मार्ग पर खेलते हुए बालकों को देखा । कुमार ने कहा - हे बालकों ! क्यों तुम इस ऊंचे नीचे मार्ग पर खेल रहे हो ? तभी एक उदंड बालक ने

कहा - यदि ऐसा है तो क्यों आप दोनों ही इस चोरी रुपी पाप कर्म में प्रवृत्त हुए हो । ऐसा सुनकर प्रछन्नभाग्य ने इसे ठीक माना व मित्र को भी चौर कर्म छोड़ने के लिए प्रेरित किया । परंतु वह न माना । प्रछन्न ने घर लौटकर परिश्रम का जीवन जीना शुरू किया व बहुत धन इकट्ठा कर लिया । एक बार दुष्ट बुद्धि ने चोरी के लिए प्रछन्न भाग्य के ही घर में प्रवेश कर उसकी स्वप्न वार्ता सुनी । स्वप्न में कुमार ने अपने खेत में स्वर्णकलश देखा । दुष्ट बुद्धि ने खेत में जाकर कलश निकाला व उसमें बैठे सांप द्वारा कुमार को मारना चाहा । उसने जैसे ही कुमार के घर में सर्प युक्त कलश पटका वैसे ही सर्प ने निकलकर दुष्ट बुद्धि को ही डस लिया । सद्चरित्र प्रछन्नभाग्य को अनायास ही सारा धन मिल गया ।

गद्यांश :

1. अस्ति कर्मपुरनाम्नि नगरे पछन्नभाग्य नामधेयः कश्चित् कुमारः । बाल्ये वयसि विद्या परांगमुखः स केनचित् दुष्टबुद्धिनाम्ना चौर्येण सह चौरकर्मणि निरतः संजातः । एकतदा स दुष्टबुद्धिना सार्धं कस्यचित् श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः ।

1. एकपदेन उत्तरत -

- (i) नगरं किं नामधेयमस्ति ?
- (ii) कुमारस्य किं नामसीत् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत :-

(i) प्रच्छेन्नभाग्यः केन सार्द्धं श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान् प्रस्रियतः ?

(ii) प्रच्छेन्नभाग्यः कुत्र किमर्थं च गंतवान् ?

III (i) 'संजातः' इत्यस्य प्रकृति-प्रत्ययः लिखत ।

(ii) चौरकर्मणि इत्यस्य पदस्य समासविग्रहं कुरुत ।

2. अथ व्रजन्तौ तौ गर्तसंकुले मौ क्रीडतः कांश्चित् बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम्-भो भो बालकाः

कथमत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ ? यदि कश्चित् गर्ते पतेन् वर्हिं स विकलांगो भत्वा चिरं

क्लेशम् अनुभवेत् । तच्छ्रुत्वा कश्चित् उद्दण्डः बालकः उवाच- 'अयि भो यद्येवं वर्हिं कथं

भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनने कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ ? अयि इदं श्रेयस्करम् ?

I एकपदेन उत्तरत :-

(i) तौमार्गे क्रीडतः कान् प्रेक्ष्य अवदताम् ?

(ii) तौ केन गन्तुं प्रवृत्तौ ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत :-

(i) प्रच्छेन्नभाग्यः दुष्टबुद्धिः च क्रीडतः बालकान् किम् अवदताम् ?

III (i) अस्मिन् गद्यांशे 'सः' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(ii) "उद्दण्डः बालकः" अल्योः पदयोः विशेषणपदं किम् ?

(iii) 'प्रेक्ष्य' शब्दस्य कोडर्थः ? ----- "परीक्ष्य, दृष्ट्वा, प्रविश्य" -

शुद्धम् उत्तरं लिखत ।

(iv) 'अवदताम्' इत्यस्य पदस्य पश्चिमं दीयताम् ।

3 . अथ दुष्टबुद्धिः प्रच्छन्नभाग्यस्य धनागमहन्तान्तं श्रुत्वा कदाचित् मध्यरात्रौ तस्य एव गृहे चौर्यार्थम् सन्धि खननसुयोगं विलोकयन् स्थितः । 4तस्मिन्नेव काले सुप्तोन्थितः प्रच्छन्नभाग्यः सम्भ्रान्तचितः स्वपत्नीं सम्बोध्या उवाच- अहो विचित्र स्वप्नो मया दृष्टः । अस्माकं क्षेत्रे अश्वन्थतरुपमूले सुवर्णपूरितः कलशः विद्यते । इति तच्छ्रुत्वा परद्रव्ये अनासक्ता सा न्यवेदयत् - नाथ ! विरम अस्माद् लोभात् ।

1. एकपदेन उत्तरत -

- (i) अश्वन्थ तरुमूले कीदृशः कलशः विद्यते ?
- (ii) दुष्टबुद्धिः किम् विलोकयन् स्थितः ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत :-

- (i) प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी किम् न्यवेदयत् ?
- (ii) किम् श्रुत्वा दुष्टबुद्धिः चौर्यकार्ये प्रवृत्तः ?

III (i) अस्मिन् गद्योशे 'सा' इति सर्वनाम कस्मै प्रयुक्तः ?

(ii) प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी परद्रव्ये अनासक्तान आसीत् । गद्यांशम् आधृत्य एतत् वाक्यं शुद्धं अशुद्धम् वा ?

4. एतत् श्रुत्वा दुष्टबुद्धिः झटिति एव क्षेत्रं गत्वा अश्वन्थमूलं च खनित्वा तम् सुवर्णकलशं प्राप्य यदा तस्य आवरणम् अपसरितवान् तदा भयंकरमेकं विषधरं फूत्कारं कुर्वन्तम् दृष्टवान् । भीतः स कलशं पुनः आवृत्य तंचादाय मित्रस्य गृहं समागतः । स्वमित्र सर्पेण मारभितुम् इच्छ

सः मित्रौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान् । विचित्रा खलु दैवगतिः ।

पतितात् कलशात् बहिर्निगत्य विषधरः तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान् ।

1. एकपदेन उत्तरत

(i) सुवर्णपूरितः कलशः कस्य वृष्टस्य मूलेस्थितः आसीत् ?

(ii) दुष्टबुद्धिः सुवर्ण कलशे कम् दष्टवान् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत :-

(i) भीतः दुष्टबुद्धिः कुत्र समागतः ?

(ii) स्वमित्रं मारयितुम् इच्छन् दुष्टबुद्धिः किम् अकरोत् ?

III (i) श्रुत्वा इत्यस्य पदस्य प्रकृति-प्रत्ययः लिखत ।

(iii) अस्मिन् गद्यांशे कः शब्दः 'सर्पः' इति शब्दस्य पर्यायः अस्ति ?

5. अधोलिखितम् श्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत :-

पापिनांच सदा दुःखं, सुखं वै पुण्यकर्माणाम् ।

एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत् ॥

1. एकपदेन उत्तरत

(i) केषाम् सदा दुःखम् ?

(ii) किं समाचरेत् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत :-

(i) किं ज्ञात्वा, कीदृशीवृत्तिं समाचरेत् ?

III (i) 'पुण्यकर्मणाम्' अस्मिन् पदे का विभक्तिः ?

(ii) 'समाचरेत्' अस्मिन् पदे कः लकारः ?

(iii) 'ज्ञात्वा' अस्मिन् पदे कः प्रत्ययः ?

उत्तराणि -

I (i) कर्मपुर (ii) प्रच्छन्नभाग्यः

II (i) प्रच्छन्नभाग्यः दुष्टिबुद्धिना सार्धं श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः ।

(ii) प्रच्छन्नभाग्यः धनहरणार्थं ग्रामान्तरं गतवान् ।

III (i) सम् - जन + क्त

(ii) चौरस्य कर्म तस्मिन्

2.

II (i) बालकान्

(ii) कुपथेन

III (i) बालकाय ।

(ii) उद्दण्डः

(iii) दृष्ट्वा

(iv) वद्-धातु, लंगलकार, प्रथम पुरुषः, द्विवचनम्

3.

I (i) सुवर्णपूरितः

(ii) सन्धिखनन सुयोग्यम्

II (i) 'नाथ' ! विरम अस्मात् लोभात् ।

(ii) दुष्टबुद्धिः प्रच्छन्नभाग्यस्य धनागमवृत्ततान्तं श्रुत्वा चौरकार्ये प्रवृत्तः

III.

(i) प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्न्यै ।

(ii) अशुद्धम् ।

I

(i) अश्वत्यस्य

(ii) विषधरं

II

(i) भीतः दुष्टबुद्धिः स्वमित्रस्य गृहं समागतः

(ii) स्वमित्रं मारयितुम् इच्छन् दुष्टबुद्धिः भित्तौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्यमध्यतः कलशं
गृहाभ्यन्त्रे क्षिप्तवान् ।

III

(i) श्रु + क्त्वा

(ii) विधधरः

5. I

(i) पायिनाम्

(ii) साधुवृत्तिम्

II (i) एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत् ।

III

(i) षष्ठी विभक्तिः

(ii) विधिलिङ्ग

(iii) क्त्वा प्रत्ययः

प्रश्न : ----- रेखांकितानि पदानि आधृत्य प्रखनिर्माणं कुरुतः :-

(क) तौ गर्तसंकुले मार्गे क्रीडतः बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम् ।

(ख) श्रेमण शनैः शनैः प्रभूतं धनं अर्जितवान् ।

(ग) अस्माकं क्षेत्रे अश्वत्यमूले सुवर्णपूरितः कलशः विद्यते ।

(घ) कलशात् बहिः निर्गत्य विषधरः तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान् ।

(ङ.) विचित्रा खलु दैवगतिः ।

उत्तराणि -

(क) कान् (ख) केन (ग) कुत्र (घ) कः (ङ.) काः

प्रश्नः अधोलिखितानि वाक्यानि घटनानुसारेण योजयत् -

(क) अहो विचित्र स्वप्नो मया दृष्टः ।

(ख) श्रमेण च शनैः शनैः प्रभूतं धनम् अर्जितवान् ।

(ग) पतितात् कलशात् बहिः निर्गत्य सर्पः तमेव दुष्टबुद्धिः द्रष्टवान् ।

(घ) भोः भोः बालकाः कथमत्र नतोन्नते मार्गे क्रीडथ ।

(ङ.) तत्र अश्वत्थमूलं खनित्वा तं सुवर्णकलशं प्राप्तवान् ।

उत्तराणि :-

(i) घ (ii) ख (iii) क (iv) ङ. (v) ग

अधोलिखितासु पंक्तिषु रेखांकित पदानां प्रसंगानुसारम् शुद्धम् अर्थं चिनुत् -----

(i) आपदां तरणि धैर्यम्

(i) नौका (ii) सूर्यः (iii) तरणतालः

(ii) व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत्

(i) परितः भासयेत् (ii) प्रसन्नः भवेत् (iii) विलापम् कुर्यात्

(iii) अश्वत्थमूले सुवर्णपूरितः कलशः विद्यते

(i) पिप्पल वृक्षमूले (ii) अश्वेस्थितः (iii) आगामीदिवसे

उत्तराणि -

I नौका

II विलापं कुर्यात्

III पिप्पल वृक्षमूले

एकादशः पाठः

कालोऽहम्

प्रस्तुत पाठ में कोणार्क मन्दिर की भव्यता एवं चक्र की शिल्पकारी का कुछ पर्यटक बालक-बालिकाओं द्वारा वर्णन किया गया है । मन्दिर में बने हुए चक्र में चिह्नित स्थानों के विषय में परस्पर वार्तालाप करते हैं । चक्र में 12 महीने छः महीने ऋतुएं एवं रात्रि-दिन की कल्पना करते हैं ।

हमारे पूर्वजों ने समय की गणना बहुत पहले से स्पष्ट की है । ग्रंथों के अनुसार काल (समय) अनन्त एवं अखण्ड हैं, किन्तु व्यावहारिक दृष्टि से काल को कई भागों में विभाजित किया गया है । जैसे- कल्प , युग, वर्ष , अयन, मास, पक्ष, सप्ताह, तिथि, होरा, घड़ी, पल आदि ।

ब्रह्माण्ड की स्थिति एवं प्रलय का साक्षी काल है । काल रथ के चक्र की भांति गतिमान एवं परिवर्तनशील है । काल ही भूत-भविष्य एवं वर्तमान का बोधक है ।

प्राचीन गणना के अनुसार सत्ययुग, द्वापरयुग एवं कलियुग, इन चारों युगों के समूह को महायुग कहते हैं । 174 महायुगों का एक मन्वन्तर होता है तथा 14 मन्वन्तरों का एक कल्प, अर्थात् ब्रह्माजी का एक दिन होता है । इसी गणना के अनुसार ब्रह्माजीकी आयु शत वर्ष मानी जाती है ।

एक सम्वत्सर (वर्ष) में बारह मास, छः ऋतुएं दो अयन (उत्तरायण एवं दक्षिणायन) तथा 24 पक्ष होते हैं ।

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) अस्मिन् पाठे कः वक्ता ?
- (ख) कस्य कलनस्य आधारः सूर्यः अस्ति ?
- (ग) प्रत्येकं कलनस्य आधारः सूर्यः अस्ति ?
- (घ) भारतीय मासानां नामानि कैः सम्बद्धानि ?
- (ङ.) एकस्मिन् वर्षे कति मासाः भवन्ति ?
- (च) कस्य आयुः शतम् ?
- (छ) कालः कस्य आयु प्रमाणम्
- (ज) कालस्य नाभयः के ?

(झ) सर्वः कुत्र नन्दतु ?

(ट) कालः कस्य आयुः प्रमाणम् ?

प्रश्न 2. एकवाक्येन उत्तरत-

(क) चत्वारि युमानि कानि सन्ति ?

(ख) किं किं वीक्ष्यते कालः ?

(ग) युगादि पर्व कदा भवति ?

(घ) एकस्मिन् सम्वत्सरे कति पक्षाः भवन्ति ?

(ङ.) कालः केषां साक्षी अस्ति ?

(च) केषां समूहः कल्पः ?

(छ) नूतन सम्वत्सरस्य अभिनन्दन समारोहः कदा आयोज्यते ?

प्रश्न 3 रेखांकित पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुतः :-

(क) भूतं वर्तमानं भविष्यद् इति त्रयः कालभेदाः ।

(ख) चतुर्णां युगानां समूह एव महायुगम् ।

(ग) षट् ऋतवः एव संवत्सरस्य नाभयः ।

(घ) ब्रह्मणः आयुः शतम् वर्षाणि

(ङ.) सर्वः सर्वत्र नन्दतु ।

प्रश्न 4 संख्यावाचक शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत :-

(क) सूर्यस्यगती ।

(ख) एकस्मिन् वर्षेमासाः भवन्ति ।

(ग) एकस्मिन् दिवसेप्रहराः ।

(घ) ब्रह्मनः आयुःवर्षाणि ।

(ङ.) सूर्यः ।

उत्तराणि

(एकः, द्वादशः, द्वे, शतम्, अष्ट)

प्रश्नः विपरीतार्थकः शब्दैः सह मेलनं कुरुत -

(1) इदानीम्	उत्पत्ति
(2) उत्तरायणम्	शुक्लपक्षे
(3) प्रलयः	तदानीम्
(4) कृष्णपक्षे	दक्षिणायनम्
(5) प्राचीनः	वर्तमानम्
(6) जायते	नवीनः
(7) भूतम्	नस्यति

प्रश्नः 6 उचितम् आशयम् (✓) चिह्ने प्रकटी कुरुत -

(क) विश्वस्य आत्माहम् -

- (1) कालः यत्र तत्र व्याप्तः
- (2) कालः संसारस्य आत्मा
- (3) कालः विश्वस्य निर्माता

(ख) मम कलनस्य तु आधारः सूर्य एव

- (1) सूर्यः एवं कालगणनां करोति
- (2) सूर्यं बिना कालस्य गणना न भवति
- (3) सूर्यः अपि कालगणनायाः आधारः

प्रश्न 7 निम्नलिखितानि उत्तरोत्तर क्रमोणलिखतं -

- (1) द्वापरयुगम्, कृतयुगम्, कलियुगम् , त्रेतायुगम्
- (2) मन्वन्तरम्, महायुगम् , कल्पः , ब्रह्मणः , एकम् दिनम्
- (3) चतुर्थी, प्रतिप्रदा, त्रयोदशी, अष्टमी
- (4) वर्षाः , बसन्तः , ग्रीष्मः , हेमन्तः
- (5) आषाढः, चैत्र, ज्येष्ठः, वशाखः

प्रश्नः 1 अधोलिखितम् गद्यशम पठुत्वा उत्तराणि लिखत -

मम कलनस्य तु आधारः सूर्य एव, सूर्यस्य द्वे गति उत्तरायणं दक्षिणायनं च । प्रत्येकम्
अयनस्य अवधिः षण्मासाः । भारतीय मासानां नामानि नक्षत्र नामभिः सम्बद्धानि ।

पूर्णमायां यत् नक्षत्रं भवति तेनैव नाम्ना तस्य मासस्य नाम भवति । यथा चैत्रे मासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रयुता भवति, अतः तस्य मासस्य नाम चैत्रः भवति ।

1. एकपदेन उत्तरत

(1) भारतीयमासानां नामानि कैः सम्बद्धानि

(2) कल्पनस्य आधारः कः ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत्

(1) केन नाम्ना मासस्य नाम भवति ?

(2) रिक्तस्थानं पूरयत -

(3) यथा चैत्रमासे पूर्णिमाभवति, अतः तस्य मासस्य नामभवति ।

III

(i) 'नाम्ना' इति पदे का विभक्तिः अस्ति ?

(ii) 'तेन' इति सर्वनाम अत्र कस्मै प्रयुक्तः ?

प्रश्न 2 अधोलिखितं संवादं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

प्रभा - कोणार्कस्य कोर्थः ?

सविता - अर्कस्य अर्थात् सूर्यस्य कोणः । अस्याम् एवं दिशि सूर्यः उदेति ।

दिवाकरः - गणयित्वा अस्मिन् रथे तु द्वादश चक्राणि ।

सूर्यः - पश्य पश्य कथम् उत्कीर्णं वर्तते प्रत्येकं चक्रम् ।

अशुमानः - चक्रस्य प्रत्येकम् अरमपि उत्कीर्णम्

दिनेशः - मन्ये द्वादश चक्राणि एव द्वादशमासाः, अष्ट अराधि एव अष्ट प्रहराः ।

I. एकपदेन उत्तरत -

(1) अस्मिन् रथे कति चक्राणि ?

(2) कस्य प्रत्येकम् अरमपि उत्कीर्णम् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) कोणार्कस्य कः अर्थः ?

(ii) कानि एव द्वादशमासाः ?

III

(i) 'अरमपि उत्कीर्णम्' अनयोः पदयोः किं विशेषणपदम् ?

(ii) 'दिशि' अस्मिन् पदे का विभक्तिः प्रयुक्ता ?

उत्तराणि -

I नक्षत्रनामभिः

II सूर्यः

II

(i) भारतीयमासानां नामानि नक्षत्रनामभिः सम्बद्धानि

- (ii) यथा चैत्रमासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रयुता भवति अतः तस्य मासस्य नाम चैत्र भवति ।

III

- (i) तृतीया
(ii) नक्षत्राय

2. I

- (i) द्वादश
(ii) चक्रस्य

II

- (i) कोणार्कस्य अर्थः अस्ति - अर्कस्य अर्थात् सूर्यस्य कोणः अस्याम् एव दिशि सूर्यः उदेति ।
(ii) द्वादश चक्राणि एव द्वादश मासाः

III

- (i) उत्कीर्णम्
(ii) सप्तमी

अष्टमः पाठः

तिरुक्कुरल-सूक्ति-सौरभम.

(तिरुक्कुरल ग्रन्थ की सुन्दर उक्तियों की सुगन्ध)

सम्पूर्ण पाठ का सरलार्थः

1. पिता पुत्र को बचपन में बहुत-सा विधा रूपी धन देता है। इसके पिता ने कितना तप किया है यह अनुभूति ही उनके प्रति कृतज्ञता है।
2. जैसी सरलता मन में है वैसी ही यदि वाणी में हो, वास्तव में वह ही महात्माओं का समत्व कहलाता है।
3. धर्मप्रद वाणी को त्याग कर जो कठोर वाणी बोलता है वह उस मूर्ख के समान है जो पके फलों को छोड़ कर कच्चे फल खाता है।
4. इस संसार में विद्वान ही आँखों वाले कहलाते हैं, दूसरों के मुख पर तो नाम मात्र की आँखें हैं।
5. किसी के द्वारा कही हुई बात का वास्तविक अर्थ जिसके द्वारा किया जा सकता है वह विवेक कहलाता है।
6. बोलने में कुशल, धैर्यवान, तथा सभा में भी निर्भीक कहने वाला मंत्री किसी भी प्रकार से दूसरों के द्वारा पराजित नहीं होता।
7. जो अपना कल्याण और बहुत-सा सुख चाहता है उसे दूसरे के लिए कभी भी अहित कर्म नहीं करने चाहिए।

8. सदाचार प्रथम धर्म है। यह विद्वानों की वाणी है। इसलिए सदाचार की रक्षा विशेषतः प्राणों से भी करनी चाहिए।

अष्ठमः पाठः

तिरुक्कुरल-सूक्ति-सौरभम.

1. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत।
1. विभूत्थी: पक्वं फलं परित्यज्य अपक्वं फलं भुङ्क्ते।
2. संसारे विद्वांसः ज्ञानचक्षुर्भिः नेत्रवन्तः कथ्यन्ते।
3. जनकेन सुताय शैशवे विद्याधनं दीयते।
4. तत्त्वार्थस्य निर्णयः विवेकेन कर्तुं शक्यः।
5. साधूनां चित्ते वाचि स सरलता भवति ।
6. धैर्यवान् लोके परिभवं न प्राप्नोति।
7. आत्मकल्याणम् इच्छन् नरः परेषाम् अनिष्टं न कुर्यात्।

उत्तराणि:

1. कः 2. कैः 3. कदा 4. केन 5. केषां 6. कः 7. किम्

2. पितां यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।

पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता॥

प्राश्नाः (क) विद्या किं ?

क. विद्याधनं कः यच्छति?

ख. पिता विद्याधनं कस्मै यच्छति?

ग. पिता पुत्राय विद्याधनं कदा यच्छति?

घ. पुत्रः पितुः किं गृह्णाति?

ड. विद्यादानाय पिता किं करोति?

उत्तराणि: क. विद्याधनं ख. पिता ग. पुत्राय घ. बाल्ये ड. विद्याधनं च. तपः करोति।

3. श्लोक संख्या - 2

अवक्रता यथा चित्रे तथा वाचि भवेद. यदि।

तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः॥

प्रश्नाः

क. अवक्रता कुत्र?

ख. पुनः कुत्र?

ग. चित्रे वाचि चं अवक्रता किम.?

घ. समत्वम. इति के वदन्ति?

उत्तराणि: क. चित्रे ख. वाचि ग. समत्वम. घ. महात्मानः

4. अधोलिखितेषु भिन्नप्रकृतिकं शब्दं रेखाङ्कितं कुरुत

क. तपः, धर्मः, श्रेयः, वचः

ख. तथ्यतः, विशेषतः, मुख्यतः ईरितः

ग. लघुता, प्रकीर्तिता, अवक्रता, कृतज्ञता

घ. लोके, चित्ते, वाचि, भुङ्कते

उत्तराणि क. श्रेयः ख. ईरितः ग. प्रकीर्तिता घ. भुङ्कते

5. शब्दार्थ मेलनम् क्रियताम्.

1. यच्छति	ऋजुता
2. विमूढधीः	मनसि
3. श्रेयः	वाण्यम्.
4. समत्वम्.	यथार्थरूपेण
5. अवक्रता	मुखे
6. चित्रे	ददाति
7. वदने	कल्याणम्.
8. पक्वः	मन्दबुद्धिः

उत्तराणि - 1. ददाति 2. मन्दबुद्धिः 3. कल्याणम्. 4. यथार्थरूपेण 5. ऋजुता 6. मनसि 7. मुखे 8.

अपक्वः

6. पदानुशीलनीं दृष्ट्वा अधोलिखितेषु क्रियापदेषु उपसर्ग मूलधातुं लकारं च निर्दिशत।

उपसर्गः मूलधातुः लकारः

परिभूयते

तेपे

अभ्युदीरयेत.

भुड.कृते

आहुः

उत्तराणि -

	उपसर्गः	मूलधातुः	लकारः
परिभूयते	परि	भू	लट
तेपे	--	तप	लिट.
अभ्युदीरयेत.	अभि+उत.	ईर	लिट.
भुड.कृते	--	भुज	लट.
आहुः	--	ब्रू	लट

7. अधोलिखित पदयद्वयस्य अन्वययोः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत-

अ. आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद. विदुषां वचः ।

तस्माद. रक्षेत. सदासारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः ॥

अन्वयः आचारः प्रथमः धर्मः इति, वचः ।

तस्मात्. प्राणेभ्यः अपि रक्षेत ।

उत्तरः - एतत्. विदुषाम्,

विशेषतः सदाचारं

आ. य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च ।

न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्यः कदापि च ॥

अन्वयः यः आत्मनः प्रभूतानि सुखानि इच्छति सः

अहितं कर्म- च न कुर्यात्।

उत्तरः - श्रेयः, च, परेभ्यः, कदापि ।

7. रमणीया हि सृष्टिरेषा

पाठोऽयं विश्वपर्यावरणदिवसावसरे आधारितोऽस्ति। रमणीया हि सृष्टिरेषा, परब्रह्मपरमात्मना रचितम्, अखिल ब्रह्माण्डस्य सत्यं शिवं सुन्दरं अधिकृत्य लिखिता लघुनाटिका वर्तते। नाटिका इयं वसुधैव कुटुम्बकस्य भावनायाः सन्देशं प्रस्तुतौति।

घ-1 पठितसामग्रीमाधारितं अवबोधन कायमि.

नाट्यांशः-

1. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

राजहंसः- अये किञ्चु खलु सरस्तीरे विहरति मयि केनापि कर्कशैः का का शब्दैः वातावरणम्, आकूलीयते।

राजहंसीः- भर्तः काकात, अन्यः को भवितुमर्हति? अस्य वर्णः अपि कृष्णः, कर्म अपि कृष्णम्, मेध्यम्, अमेध्यम्, सर्वमेव भक्षयति। कर्णकटुशब्दैः।

काकः (प्रविश्य, सक्रोधम्) आ३ किम्, उक्तवती भवती? यदि अहं कृष्णवर्णः तर्हि श्रीरामस्य वर्णः कीदृशः ? श्रीवासुदेवस्य वर्णः कीदृशः ? मुग्धे। अहं तु अतीव कर्तव्यपरायणः। प्रभाते का का घनिना सुप्तान्, प्रबोधयामि कर्मसु च विनियोजयामि।

राजहंसः- हुं। किमनेन? एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति।

काकः (विहस्य) कुक्कुटः। अरे अघ कुतः कुक्कुटाः नगरेषु। अहमेव सर्वत्र सुलभः।

राजहंसी भोः भोः वाचाल। स्वीयैः कटुभिः क्वाणितैः जनजागरणात्, अन्यत्, तु किमपि न करोषि।

क. एकपदेन उत्तरत-

- (i) काकः कस्याः वचनं श्रुत्वा क्रुध्यति ?
- (ii) कः वातावरणं आकुली करोति?
- (iii) काकः कस्य वर्णं श्रुत्वा हससि?
- (iv) काकः आत्मानं कीदृशः मन्यते?

ख. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

राजहंसी काकं किं कथयति?

ग. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

- (i) " प्रवेशं कृत्वा" इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?
- (ii) " उक्तवती" क्रियापदस्य कर्ता कः ?
- (iii) " क्वाणितैः" पदस्य किं विशेषणपदं अत्र प्रयुक्तम्?
- (iv) ' मौनं' पदस्य विषयं चित्वा लिखत।

2. बकः- (प्रविश्य, स्वपक्षौ अवधूय) कथं माम् अपि अधिक्षिपसि। किं ते महत्त्वम्? वर्षतीं तु मानसं पलायसे। अहमेव अत्र वृष्टेः अभिनन्दनं करोमि। कीदृशी तव मैत्री? आपात्काले सरांशित्यक्त्वा दूरं व्रजसि। ववुतः अहमेव शीतले जले बहुकालपर्यन्तम्, अविचलं ध्यानमग्नः 'स्थितपज्ञ' इव विष्णुमि। दुग्धधवला मे पक्षाः। नजाने कथं माम् अपरिगणयन्तः जनाः चित्रवर्णं अहिभुजं मयूरं 'राष्ट्रपक्षी' इति मन्यते। अहमेव योग्यः

मयूर:- (प्रविश्य साटटहासम्) सत्यं सत्यं। अहमेव राष्ट्रपक्षी। को न राजाति तव ध्यानावस्थाम् ?

मौनं धृत्वा वाराकान्, मीनान्, छलेन अधिगृह्य कूरतया भक्षयसि। धिक् त्वाम् अवमानितं

खलु सर्वं पक्षिकुलं त्या।

काकः रे सर्वभक्षक। नर्तनात्, अन्यत्, किं अपरं जानासि?

क. एकपदेन उत्तरत-

(i) वकः शीतले जले कथं तिष्ठति?

(ii) जनाः कं राष्ट्रपक्षी मन्यते?

ख. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) मयूरः वकं किं कथयति?

(ii) काकः मयूरं किं कथयति?

ग. निर्देशानुसारम्, उत्तरत-

(i) 'वर्षायाः' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ii) 'ब्रजसि' क्रियापदस्य कर्ता कः ?

(iii) 'किं ते महत्त्वम्' अत्र 'ते' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(iv) परित्यज्य पदस्य किं पर्यायः अत्र प्रयुक्तम्।

3. गद्यांश-

मयूरः श्रूयतां श्रूयताम्। मम नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना। पश्य। चारुवर्तुलचन्द्रिका- शोभितानां मम

पच्छिनाम्, अपूर्वं सौन्दर्यम्, मम केकारवं श्रुत्वा कोकिलः अपि लज्जते। मम शिरसि

राजमुकुटभिव शिखां स्थापयता विधात्रा एव अहं पक्षिराजः कृतः।

कोकिलः (प्रविश्य) रे मयूर। अलम. अतिविकत्यनेन मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा यदा अहं पंचमस्वरेण

गायामि तदा श्रोतारः कथयन्ति

काकः कृष्णः पिकः कष्णः, को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते, काकः काकः पिकः पिकः॥

काकः रे परभृत। अहं यदि तव सन्ततिं न पालयामि तर्हि कुत्र स्युः पिकाः ? अतः अहम्. एव

करुणापरः पक्षिसम्राट्. काकः।

राजहंसः शान्तं शान्तम्। अहमेव नीरक्षारविवेकी पक्षिणाम्. राजा।

बकः धिक् युष्मान्। अहमेव सर्वशिरोमणिः।

क एकपदेन उत्तरत-

- (i) कस्य केकारवं श्रुत्वा कोकिलः लज्जते?
- (ii) पिकस्य वर्णः कीदृशः ?
- (iii) पिकस्य सन्ततिं कः पालयति?
- (iv) कः नीरक्षीरविवेकी?

ख पूर्णवाक्येन उत्तरत-

मयूरः काकं किं कथयति?

ग निर्देशानुसारम्. उत्तरत-

- (i) शिखां स्थापयता विधात्रा एवअत्र विशेषणपदं किम्?
- (ii) 'सन्तानम्.' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?
- (iii) 'कोकिलाः' इत्यस्य पर्यायपदं चित्वा लिखत?

(iv) 'कृतः' क्रियापदस्य कर्ता कः ?

घ 2. उचितैः पदैः भावार्थं पूरयत-

1. काकस्य गात्रं यदि कांचनस्य,

माणिक्यरत्नं यदि चंचुदेशे।

एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां,

तथापि काको न तु राजहंसः॥

भावार्थ- काकस्य शरीरं यदि अपि भवेत्, तस्य माणिक्यरत्नं भवेत्, तथापि सः

..... न मन्यते अपितु- एव। एवमेव यदि पक्षाः

ग्रथिताः भवेयुः तथापि सः एव भवति न राजहंसः न भवितुं शक्नोति।

2. हंसः श्वेतः बकः श्वेतः, को भेदो बकहंसयोः।

नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसः बको बकः॥

भावार्थ- अस्य भावः अस्ति यत्, हंसस्य वर्णः श्वेतः अपि वर्णः श्वेतः वर्णदृष्ट्या भेदः नास्ति।

परन्तु हंसः एव मन्यते न बकः।

3. आयूषः क्षणमेकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिकै

भावार्थ- अर्थात्, आयूषः एकः अपि कोटिशः- प्राप्तुम् न । अतः

समयः वृथा न यापयितव्यम्।

4. रमणीया हि सृष्टिरेषा जगत्पतेः।

भावार्थ - अर्थात्, एषा सृष्टिः अतीव अस्ति।

घ. 3. उचितैः पदैः उन्वयः पूरयत-

1. आयुषः क्षणमेकोऽपि, न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः।

न चेन्निरर्थकं नीतः, का नु हानिस्ततोऽधिका॥

अन्वयः- आयुषः एकः क्षणः अपि- न लभ्यः। स चेत्..... नीतः ततः

..... नु हानि का।

2. आधुना रमणीया हि, सृष्टिरेषा जगत्पतेः।

जीवाः सर्वेऽत्र मोदन्तां, भावयन्तः परस्परम्॥

अन्वयः - एषा सृष्टि हि अधुना- । अत्र सर्वे जीवाः परस्परं मोदन्ताम्।

घ. 4. विशेषणानां विशेष्यैः सह मेलनं क्रियताम् -

	विशेषणानि	विशेष्याणि
(i)	करुणापरः	जीवनम्.
	नीरक्षीरविवेकी	कोकिला
	राष्ट्रपक्षी	सृष्टिः
	सौन्दर्यमयी	काकः
	परभृत	हंसः
	रसमयम्.	मयूरः

वाच्य - प्रकरणम्.

संस्कृत भाषा के वाक्यों में क्रिया के द्वारा जो कहा जाए उसे ही वाच्य कहते हैं। जैसा कि कहा गया है -

वाक्ये कर्ता प्रधानः , कर्म प्रधानम्. भावः वा प्रधानः इति येन ज्ञायते तत्. वाच्यम्.।

संस्कृत में वाच्य तीन प्रकार के होते हैं-

1. कर्तृ वाच्य (Active Voice)
2. कर्म वच्य (Passive Voice)
3. भाव वाच्य (Impersonal Voice)

1. कर्तृ वाच्य (Active Voice) -

जिस वाक्य में कर्ता प्रधान हो और कर्ता के लिंग, वचन एवं पुरुष के अनुसार

ही क्रिया के लिंग, वचन और पुरुष हों उसे कर्तृ वाच्य कहते हैं। यथा-

क. श्यामः पठति।

ख. अहं कन्दुकेन क्रीडामि।

ग. त्वं समाचार-पत्रं पठसि।

उपर्युक्त समस्त वाक्य कर्तृ वाच्य के हैं, इनमें प्रायः कर्ता प्रथमा विभक्ति का है तथा कर्म द्वितीया विभक्ति का। इसके साथ ही क्रिया के वचन और पुरुष कर्ता के अनुसार ही है।

2. कर्म वाच्य (Passive Voice) -

कर्म वाच्य के वाक्य में कर्म प्रधान होता है और कर्म के लिंग, वचन और पुरुष के अनुसार क्रिया के लिंग वचन व पुरुष प्रयुक्त होते हैं। कर्मवाच्य के कर्म में प्रथमा विभक्ति होती है। कर्म वाच्य सदैव सकर्मक क्रिया से ही शहोता है। अप्रदान कर्ता में तृतीया विभक्ति होती है। क्रिया पद का प्रयोग सदैव आत्मन पद में होता है। यथा-

क. श्यामेन पठयते।

ख. मया लिख्यते।

ग. त्वया पुस्तकं नीयते।

घ. युष्माभिः आपणं गम्यते।

उपर्युक्त समस्त वाक्य कर्म वाच्य के हैं और कर्म में प्रथमा विभक्ति का प्रयोग हुआ है क्योंकि कर्म का प्रयोग कर्ता के स्थान पर उसी रूप में हुआ है और अप्रधान कर्ता में तृतीया विभक्ति प्रयुक्त हुआ है। अतः क्रिया का प्रयोग भी कर्म के अनुसार ही हुआ है।

3. भाव वाच्य (Impersonal Voice) -

भाववाच्य के वाक्य में भाव की प्रधानता होती है। भाव वाच्य में क्रिया सदा प्रथम पुरुष और एक वचन की होती है। भाव वाच्य सदा अकर्मक क्रिया से ही होती है। इसमें अप्रधान कर्ता में तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है और क्रिया का प्रयोग आत्मेन पद में होता है। यथा-

क. तया लज्जते।

ख. बालकेन हस्यते।

ग. मया रुघते।

घ. युवाभ्याम. न स्थीयते।

उपर्युक्त समस्त वाक्यों में कर्म का अभाव है और कर्ता में तृतीया विभक्ति का प्रयोग हुआ है। क्रिया कासय प्रयोग आत्मने-पद प्रथम पुरुष, एकवचन में हुआ है।

वाच्य - परिवर्तन

कर्तृ वाच्य	कर्मवाच्य/भाववाच्य
1. रामः पत्रं लिखति।	1. रामेण पत्रं लिख्यते।
2. राधा पुस्तकं पठति।	2. राधया पुस्तकं पठ्यते।
3. त्वम.आम्रं खादसि।	3. त्वया आम्रं खाद्यते।
4. अहं जलं पिबामि।	4. मया जलं पीयते।

5. मोहनः हसति।

6. सा स्वपिति।

5. मोहनेन हस्यते।

6. तया सुष्यते।

अभ्यास कार्यम्.

वाच्यम्.

1. सुधा एका स्वस्था कन्या अस्ति। तस्याः दिनचर्या नियमिता अस्ति। तथ्याः

दिनचर्याम्. ज्ञातुम्. अधः मंजूषायाः विचित्रा रिक्तस्थानानि पूर्यन्ताम्।

क. प्रत्यूषे अघानं गत्वा व्यायामः ।

प्रातः दुग्धं।

नित्यं दुग्धेन सह कदलीफले अपि।

भोजने सन्तुलिताहारः।

गृहवाटिकायां वृक्षा।

स्ववस्त्राणि स्वयं।

नित्यं सये।

सायमपि ईश्वरः.....।

कदापि असत्यं न।

उत्तरम्- क्रियते, पीयते, खाद्यते, गृह्यते, आरोप्यन्ते, क्षाल्यन्ते, पीयते, स्मर्यते,
उद्यते।

ख. उपकारिणा मानः न।

राष्ट्रपतिना राष्ट्रं।

छात्राभिः शिक्षिका।

प्रधानमन्त्रिणा वैज्ञानिकाः।

उत्तरम- अभिलष्यते, सम्बोध्यते, शिक्षिका, सम्मानयन्ते।

ग. वाच्यानुसारं निक्तस्थानानि पूरयत -

पिता - त्वं किं करोषि?

पुत्रः - (i) पाठः समर्थयते

पिता - त्वं कं पाठं (ii) ?

पुत्रः - अहं भगतसिंहः इति नामधेयं (iii) स्मराभि।

उत्तरः मया, स्मरसि, पाठः ।